

12. Tugan-Baranovskyi, M.Y. (1914), *Periodicheskiye promyshlennyye krizisy. Istoriya angliyskikh krizisov. Obshchaya teoriya krizisov* [Periodic industrial crises. History of English crises. The general theory of crises], O. Popova, St.-Peterburg, Russia, 466 p.
13. Tsihan, T.V. (2005), "About the conception of technological structures and priorities of innovative development of Ukraine", *Teoriya i praktika upravleniya*, no. 1, pp. 33-46.
14. Chyrva, O.V. (2010), "The need to change the structure of the industrial complex of Ukraine in technological ways", *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*, no. 2, vol. 1, pp. 7-9.
15. Shumpeter, J. (1982), *Teoriya ekonomicheskogo razvitiya (issledovaniya predprinimatelskoy pribyli, kapitala, protsenta i tsikla konyunktury)* [The theory of economic development (studies of entrepreneurial profit, capital, interest and the cycle of conjuncture)], trans. from German, Progress, Moscow, Russia, 455 p.
16. Ricardo, David (1971), *Principles of Political Economy and Taxation*, Penguin Books, London, 427 p.

Стаття надійшла до редакції 08.08.2019 р.

УДК 339.13:338:631.155

DOI: 10.37332/2309-1533.2019.5-6.6

JEL Classification: O130, Q 130, Q170, Q180

Горлачук М.А.,
канд. екон. наук, доцент,
старш. наук. співроб. науково-дослідної частини,
Тернопільський національний економічний університет

АГРОПРОДОВОЛЬЧИЙ РИНОК В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: СВІТОВИЙ ДОСВІД РЕГУЛЮВАННЯ ТА ІНФРАСТРУКТУРНО- ІНСТИТУЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Horlachuk M.A.,
cand.sc.(econ.), assoc. prof., senior research
fellow of scientific and research part,
Ternopil National Economic University

AGRO-FOOD MARKET IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION: WORLD EXPERIENCE OF REGULATION AND INFRASTRUCTURE- INSTITUTIONAL DEVELOPMENT

Постановка проблеми. Сучасна епоха висуває нові випробування на шляху розвитку агропродовольчого ринку і його інституційного середовища, яке характеризується сферою спільної життєдіяльності людей, різними формами їх взаємин з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання продукції, що носять суспільний характер.

Практика розвитку соціально-економічних відносин свідчить, що фундаментальною основою, джерелом задоволення потреб людства завжди було виробництво, первісним – аграрне, саме тому ключовим завданням регуляторної аграрної політики стало забезпечення оптимального збалансування інтересів учасників ринкового обміну. В практиці таке збалансування досягається передусім за рахунок двох головних компонент: регулювання агропродовольчого ринку і розвитку сільських територій, що передбачає формування відповідної інституційної інфраструктури.

Агропродовольчий ринок необхідно розглядати як економічно регульовану систему в декількох аспектах: по-перше, як організаційно-інституційну структуру із взаємопов'язаними ланками (товаровиробниками, споживачами та інфраструктурою); по-друге, як економічну систему відносин, між складовими якої проявляється регулятивна роль держави [10, с. 69]; по-третє, як соціально-економічну інституцію, для котрої притаманна циклічність виробництва, розподілу, обміну і споживання агропродовольчої продукції [15, с. 3]. На відміну від інших секторів економіки, застосування досягнень генної інженерії, реалізації концепцій екологобезпечного і традиційного

розвитку аграрного сектора зумовлюють співіснування різних систем ведення сільськогосподарського виробництва, що полягають у їхній коекзистивності [24] і характеризують специфічні аспекти реалізації аграрної соціально-економічної політики.

В кінцевому підсумку ці фактори значною мірою впливають на агропродовольчий ринок, попит і пропозицію сільськогосподарської продукції, її безпеку, застосовувані регулятивні механізми, особливості вироблення спільної аграрної політики в умовах глобалізаційних викликів, що зумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню конкретних напрямків функціонування і регулювання агропродовольчого ринку, формуванню пріоритетів його розвитку, забезпеченню продовольчої безпеки населення в контексті здійснення соціально-економічної політики держави в умовах трансформаційних змін присвячено роботи як вітчизняних вчених: О. Бородіної [1], С. Дем'яненка, С. Кваші, Ю. Лупенка [14], О. Олійника, Т. Осташко [9], Б. Пасхавера [3], М. Пугачова [14], П. Саблука, Б. Супіханова [11], О. Супруна [12], Д. Шияна [15], О. Шпичака, О. Шубравської [2], В. Юрчишина [13], так і зарубіжних: Д. Бузенкеля, Х.-Г. Бургера [18], Е. Волькен, Ш. фон Крамон-Таубадея, Ф. Крамера, Д. Кульмана, М. Кьолера, У. Кьостнера [7], Д. Ленка, А. Мюллера, Р. Рупалли, Х. Тойтенберга [18] та ін.

Однак ще й досі немає єдиної, узгодженої і науково обґрунтованої теоретико-практичної основи розвитку агропродовольчого ринку, його регулювання та гарантування продовольчої безпеки як чинників реалізації цілісної соціально-економічної політики в аграрній сфері. Навпаки, існують зовсім протилежні точки зору на вирішення цих завдань, надзвичайно актуальних за умов глобалізації. Вони базуються на різних методологічних підходах до їх розв'язання. Зокрема, все частіше у сферу наукового пізнання потрапляють питання не тільки продовольчої безпеки, а й продовольчого суверенітету, як права народів на здорове і відповідне до культурних традицій продовольство, що продукується згідно принципів екобезпечного сільськогосподарського виробництва [18, с. 61].

Постановка завдання. Метою статті є оцінка тенденцій та викликів сучасного розвитку агропродовольчого ринку в умовах глобалізації, обґрунтування власних розробок і пропозицій стосовно розв'язання актуальних науково-практичних проблем агропродовольчого ринку України, враховуючи світовий досвід його регулювання та інфраструктурно-інституційного забезпечення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для агропродовольчого ринку притаманний відносно стабільний, але постійно зростаючий попит і пропозиція на сільськогосподарську продукцію, сировину та продовольство з боку всіх учасників ринку.

Слід врахувати, ще задовго до виникнення сучасних викликів тисячоліття емпіричним фактом є, безсумнівно, також і та обставина, що окремі виробники сільськогосподарської продукції, по мірі розширення їх діяльності від локального до світового рівня, все більше підпадали під владу глобальної сили, яка, на думку К. Маркса, стає все більш масовою і в кінцевому рахунку виявляється як світовий ринок [8, с. 30].

Постійно зростаюча чисельність населення у світі, пов'язана з подальшим світовим економічним розвитком, все більша переорієнтація у зростанні темпів попиту з рослинницької на тваринницьку продукцію призводитимуть до зростання попиту на агропродовольство, що в середньостроковій перспективі полягатиме у відносному зменшенні пропозиції сільськогосподарської продукції та її здорожчанні [17]. Така глобальна тенденція сприятиме розвитку національного аграрного ринку України і трансформації соціальних заходів, оскільки окремі види вітчизняної агропродовольчої продукції мають високу конкурентоспроможність на світовому ринку та виробляються з надлишком для внутрішнього споживання [9]. У зв'язку з цим особливо важливе значення для розробки і реалізації ефективної аграрної політики в Україні має європейський досвід розвитку та регулювання агропродовольчого ринку.

Після успішного розширення у східному напрямку до складу Європейського Союзу нині входять 28 країн із чисельністю населення близько 500 млн. осіб. Питома вага бюджетних витрат ЄС, яка припадає на аграрний сектор, становить протягом останніх років близько 42% (59,5 млрд євро).

Хоча завершення останнього десятиріччя ознаменувалося тим, що вперше в історії людства більше половини всього населення планети проживає в містах, ще й досі понад 56% населення Європейського Союзу проживають в сільській місцевості [22]. Звичайно, надалі ця чисельність зменшуватиметься в результаті переселення сільських жителів та перетворення сільських районів на міські. Це типово явище глобального масштабу, яке має довготривалий і незворотній характер, у тому числі також для українського села.

Футурологічні концепції (Д. Белл, Е. Тоффлер) трактують аграрне суспільство як минуле, а сільський спосіб життя як такий, що не має майбутнього [13, с. 494]. Тому сільський розвиток є важливою сферою реалізації соціально-економічної політики, розглядається як важлива платформа економічної диверсифікації використання природних ресурсів сільських громад. Через ці причини посилення уваги до розвитку сільських територій, поряд із гарантуванням продовольчої безпеки, має глобальний пріоритет аграрної політики ЄС.

Багато сільських територій Євросоюзу стоять перед великими викликами, сільськогосподарське виробництво мусить постійно забезпечувати високу конкурентоспроможність. В загальному це

відображається в тому, що обсяг доходів на одну особу в сільській місцевості залишається й досі нижчим, ніж в містах, а сфера послуг є менш розвиненою. Збереження сільського навколишнього середовища пов'язане зі значними фінансовими витратами.

Функціонування і регулювання агропродовольчого ринку ЄС відбувається в рамках реалізації заходів Спільної аграрної політики, якій, безумовно, належить центральна соціально-економічна роль не лише по відношенню до сільськогосподарських товаровиробників, жителів сільських територій, а й щодо гарантування продовольчої безпеки держав і забезпечення соціального розвитку загалом.

З позиції півстолітнього часового горизонту можна виділити, залежно від головних пріоритетів ринкового регулювання, а також наслідків глобальних інфраструктурно-інституційних трансформацій, під якими слід розуміти цілеспрямоване удосконалення самостійної багаторівневої ієрархічної системи розвитку і функціонування агропродовольчого ринку, що об'єднує певні елементи (матеріальні, фінансові, управлінські, нормативно-законодавчі, організаційні, протекціоністські, екологічні, культурні, світоглядні тощо), котрі діють на рівні суспільства, регіону, галузі, аграрного виробництва чи конкретного бізнес-процесу та володіють спільною метою – забезпечення сприятливих умов функціонування і сталого соціально-економічного розвитку вказаної системи, такі характерні етапи [4, с. 214; 5]:

Перший етап. 1960-80 рр. – екстенсивний етап становлення і зростання кількісних параметрів ринку – основними завданнями спільної аграрної політики країн-членів ЄС в цей період були:

а) гарантійне і в повному обсязі забезпечення продовольством населення за відповідними – адекватними доходам споживачів – цінами;

б) зростання продуктивності праці в сільському господарстві і забезпечення належних соціальних умов для його працівників;

в) стабілізація ринків.

Другий етап. 80-ті роки – початок 90-х – проблема надвиробництва продукції і подолання його негативних наслідків, передусім зниження доходів виробників або взагалі їх банкрутство, шляхом реалізації жорстких адміністративно-директивних заходів, а саме:

а) введення квот виробництва продукції (на ринку молока і цукру); в Україні стало прикладом для наслідування майже через два десятиріччя пізніше;

б) запровадження «стабілізаційного регулювання», тобто зниження цін, якщо обсяги виробництва продукції є вищими певної встановленої величини, а також розширення участі виробників у фінансуванні витрат для регулювання ринку (так зване «підвищення співвідповідальності», або іншими словами – просте перекладання частини фінансового тягаря на самих виробників продукції);

в) обмеження або відмова від державних закупівель продукції, як гарантованого ринку її збуту; це ж сталося і в Україні (державне замовлення), але також майже на два десятиріччя пізніше;

г) надання фінансових премій за консервацію визначених площ сільськогосподарських угідь, їх заліснення, а також за менш інтенсивне сільськогосподарське використання.

Однак вказані корективи курсу у 80-х роках були по своїй суті косметичними і не змогли досягнути цілей: щорічний ріст аграрного виробництва складав 2-3%, тоді як темпи споживання продукції трохи менше 0,5%. При цьому за ступенем регулювання аграрних ринків в ЄС можна умовно виділити 4 типи їх ринкової організації. Під ринковою організацією тут розуміється ринковий порядок, тобто спосіб і правила функціонування та застосовуваний державою інструментарій втручання в ринковий механізм [4, с. 215].

Тип 1. Зовнішній захист, тобто захист від міжнародної конкуренції, і обов'язковий внутрішній захист, тобто повна гарантія збуту (закупівель) продукції за інтервенційними цінами (інтервенційна ціна – це мінімальна цінова гарантія, тобто гарантована державою найнижча цінова межа збуту продукції) і через інтервенційні установи ЄС.

Тип 2. Зовнішній захист і факультативний внутрішній захист, тобто цінові та збутові гарантії діють лише протягом певного часу і/чи для певних обсягів продукції.

Тип 3. Зовнішній захист без внутрішнього, тобто не існує ніякої внутрішньої цінової підтримки для продукції, виробленої всередині ЄС.

Тип 4. Ні зовнішнього, ні внутрішнього ринкового захисту. Для забезпечення конкурентоспроможності продукції, виробленої в країнах-членах ЄС, на світовому ринку використовується лише допомога для її безпосереднього виробництва.

В основу типізації ринкової організації відповідного виду продукції покладено врахування сукупності таких трьох основних факторів:

- рівень внутрішнього забезпечення продукцією потреб в самому ЄС;
- рівень конкурентоспроможності;
- потенційні обсяги експорту чи імпорту продукції.

Третій етап. 1993-2004 рр. – період «премій за продукцію». Вперше здійснено розмежування ринкової політики і політики доходів – полягає у зменшенні надвиробництва аграрної продукції і забезпеченні необхідного рівня доходів сільськогосподарських виробників не шляхом гарантованих цін

та обсягів закупівель продукції, а, головним чином, твердих грошових виплат (премій) на 1 га певних видів продукції (зернові, кукурудза, ріпак тощо) чи 1 голову худоби. При цьому, наприклад, з метою зменшення «навантаження» на ринок, фермер, котрий володів більше 15 га сільськогосподарських угідь та бажав отримати премію, змушений був вилучити з виробничого обороту терміном на один рік 15 і більше відсотків площ. Прямі виплати запроваджено відповідно до реформи Мак-Шеррі 1992 р., як компенсація за зниження інтервенційних цін, що нині перетворилися на основний інструмент забезпечення доходів виробників агропродовольчої продукції в ЄС.

У тваринницькій галузі, окрім премій за бичків, корів, овечок у період 1996–2000 рр. гарантувалась також виплата так званих «премій Ірода» (премія за ранній забій телят до досягнення ними 20-ти денного віку). Дана система преміальних виплат вимагала детального охоплення в комп'ютерній базі площ сільськогосподарських угідь та поголів'я худоби, що призвело до значних бюрократичних труднощів, транзакційних витрат. Наслідком ліквідації цієї ситуації стала найдискусійніша і найбільша за масштабами та глибиною змін реформа аграрного сектору Agenda-2000, яка поклала початок наступному етапу розвитку і регулювання аграрного ринку ЄС.

Четвертий етап. 2005-2013 рр. – період «премій на підприємство». У червні 2003 р. в Люксембурзі на рівні аграрних міністрів ЄС було досягнуто згоди щодо подальшого реформування САП на період 2005-2013 рр. (так звані «люксембурзькі угоди»). Цим було остаточно визначено переваги соціально-екологічних факторів як основи економічної ефективності аграрного виробництва і зменшення надвиробництва продукції. Таким чином в основу зниження надвиробництва продукції покладено, на відміну від попередніх спроб, не прямі адміністративно-директивні заходи, а екологічні переваги біологічного землеробства і введення тваринництва та безпечного для здоров'я громадян споживання продукції. Концепція соціально-економічної ефективності функціонування аграрного ринку набула нових ознак і перетворилася на якісно прогресивнішу концепцію соціально-екологічної ефективності.

Глобально оцінюючи розвиток сільськогосподарського виробництва і аграрного ринку у світі, можна, на перший погляд, констатувати настільки неосяжний потенціал, який протягом останніх 50 років призводив до подвоєння кожних 7-8 років обсягів світової торгівлі сільськогосподарською продукцією, і навіть більше – до початку проведення перших довготермінових тестових випробувань використання біокеросину в авіації [18, с. 42]. Проте, незважаючи на це, у світі сьогодні голодують близько 925 млн осіб. Більшість із них проживають в порогових країнах і тих, що розвиваються: 578 млн осіб – в Азії, 239 млн – в Південній Африці, 53 млн – в Латинській Америці і 37 млн осіб – в Північній Африці та на Близькому Сході. Також в індустріальних країнах нараховується близько 19 млн осіб, котрі голодують [18, с. 42]. Як це стало можливим з огляду на начебто ефективне в глобальному вимірі виробництво сільськогосподарської продукції?

Багато дослідників цього питання відмічають, що завдяки так званій «зеленій революції» 60-их років минулого століття розмір голоду на початку 21 століття не набув ще більш драматичніших розмірів. За даними ФАО в порогових країнах і тих, що розвиваються, застосування високоврожайних сортів рослин, меліорації, агрохімії і впровадження високого рівня механізації зумовили на початок ХХІ ст. – за попередні 40 років – зростання виробництва агропродовольства з 800 млн до 2,2 млрд т. Таке стрімке зростання пропозиції продукції на аграрному ринку, незважаючи на значне збільшення чисельності населення, дозволило в першу чергу в країнах Азії та Латинської Америки забезпечити продовольством близько 1 млрд населення.

Однак, наслідком досягнення цих результатів розвитку світового агропродовольчого ринку стали деградація родючих ґрунтів, зменшення рівня підземних вод, зростання ризику поширення хвороб сільськогосподарських рослин, зменшення гумусного горизонту, забруднення навколишнього середовища.

Тому індустріальна аграрна модель, яка базується на масивній експлуатації природних ресурсів та корисних копалин, не має з огляду на зміни клімату і продовольчу кризу жодних перспектив для майбутнього. Це додатково свідчить про те, що саме в основних країнах «зеленої революції» проблему голоду не вдалося розв'язати навіть через збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва. Наприклад, незважаючи на той факт, що Індія нині експортує більше сільськогосподарської продукції, ніж імпортує, продовольча ситуація в країні згідно значень світового індексу голоду (Global Hunger Index (GHI)) є дуже серйозною. Світовий індекс голоду (СІГ) характеризує рівень і розвиток голоду на глобальному, регіональному та національному рівнях. У цьому контексті голодом вважають ситуацію, при якій значення СІГ більше 5 пунктів. Значення СІГ у випадку Індії становить 23,7 п., що згідно вживаної термінології характеризує ситуацію з голодом в даній країні як «дуже серйозною» (у випадку коли величина СІГ перевищує 22,5 п.). Ситуація з голодом в Індії є гіршою, ніж в Руанді (21,0 п.), Малі (19,7 п.), КНДР (19,0 п.), Монголії (11,4 п.), Гондурасі (7,9 п.) [25, с. 17].

Проте основною причиною голоду, як вказує досвід, є не лише проблема недостатнього обсягу виробництва аграрної продукції, а в значній мірі нерівномірного розподілу доходів. Якщо взяти до уваги агропродовольчі ринки індустріально розвинених країн, зокрема, Європейського Союзу та США, де протягом тривалого часу існувала та й досі ще існує проблема перевиробництва

сільськогосподарської продукції, котра має наслідком квотування і встановлення різного роду інших обмежень зростання обсягів сільськогосподарського виробництва, то за даними офіційної статистики 19 млн осіб цих країн не мають достатнього рівня доходів для придбання необхідного продовольства, а тому голодують.

Таким чином, перевиробництво сільськогосподарської продукції в індустріально розвинених країнах не зможе сприяти ліквідації голоду в бідних країнах третього світу та гарантувати продовольчу безпеку загалом. Навпаки, найбільша за розмахом остання світова фінансова і агропродовольча криза 2008 року засвідчила: надмірна залежність країн, що розвиваються, від світового агропродовольчого ринку призводить при волатильності цін на агропродовольство до ще більшого загострення голоду.

Нині агропродовольчий ринок Європейського Союзу як ніколи раніше стоїть перед вибором: розвивати також й в подальшому індустріальну систему продовольчого забезпечення, що сильно зорієнтована на експорт продукції і світовий ринок, чи все більше удосконалювати систему виробництва якісного та екологічнобезпечного виробництва сільськогосподарської продукції, зорієнтованого на розвиток локальних агропродовольчих ринків та створення додаткової вартості у регіонах. Прихильники першого варіанту вважають, що лише у такий спосіб вдасться подолати глобальні виклики забезпечення продовольством постійно зростаючого населення світу.

Аналіз двох домінуючих парадигм агропродовольчого забезпечення дозволяє визначити головними принципами майбутньої системи продовольчого забезпечення населення ефективність та достатність, як головні соціально-економічні фактори, оскільки багато існуючих альтернативних варіантів такої організації вичерпали свої можливості, завдаючи непоправної шкоди навколишньому середовищу і природі, а тому в майбутньому не здатні забезпечити навіть сам процес виробництва агропродовольчої продукції та його відтворення.

Для сучасного періоду регулювання аграрного ринку ЄС, як інструменту здійснення нової соціально-економічної політики, характерне застосування механізму прямих виплат (премій), задля отримання яких більше не потрібно виробляти певний обсяг продукції, а лише дотримуватися вимог перехресної відповідності зобов'язань (cross compliance), як умови одержання премій. Існуюча до першого півріччя 2005 р. система виплат премій сільськогосподарським виробникам за продукцію була ліквідована. Новий порядок не регламентує яку сільськогосподарську продукцію на певній площі вироблятиме сільськогосподарське підприємство, що означає повну відокремленість виплат від виробництва, поки воно здійснюється належним чином у відповідності з новими вимогами екологічно безпечного розвитку. Це гарантує фермерам певний розмір доходу, а також надає свободу своєчасно реагувати на ринковий попит.

Завдяки новій системі, не зважаючи на розширення ЄС на схід, очікувалося профінансувати витрати, пов'язані з аграрною сферою. До цієї аграрної політики належить також система «модуляції» та «дегресії». Відповідна аграрна політика ЄС базується на двох модулях, які називають ще також її стовпами [19; 20]. Перший із них включає прямі виплати за продукцію (прив'язані виплати), а також за володіння та належне використання сільськогосподарських земель (незалежні, вільні виплати). Другий стовп САП охоплює заходи щодо розвитку сільських територій, а саме: охорони навколишнього середовища, природи і тварин, які є продовженням розвитку існуючих та законодавчо визначених стандартів першого стовпа САП (cross compliance).

З початком реформи Agenda-2000 країни-члени ЄС отримали можливість модулювати фінансові ресурси першого стовпа САП. Тобто це означає можливість скорочення прямих виплат сільськогосподарським товаровиробникам та переспрямовування їх задля реалізації заходів другого стовпа, пов'язаних з охороною навколишнього середовища, природи, тварин, захисту споживачів, а також розвитку сільських територій. З 2005 р. діє вимога обов'язкової модуляції, яка передбачає поступове скорочення прямих платежів для фермерів, що отримують понад 5 тис. євро, та спрямування цих коштів на розвиток сільської місцевості. Її ставки, починаючи з 2009 р., становили: 7% – у 2009 р., 8% – у 2010 р., 9% – у 2011 р., 10% – у 2012 р. Починаючи з 2013 р., сільськогосподарські товаровиробники, які отримували більше 300 тис. євро субвенцій на рік, повинні були рахуватися із додатковими 4% дегресії, тобто вони отримали на 14% менше загального обсягу прямих виплат.

П'ятий етап. Триває й досі. Європейською Комісією представлено пропозиції щодо розвитку САП на період 2014-2020 рр. – вони передбачають, передусім, реформування структури прямих виплат на підприємство. Нова структура доповнена «зеленою» компонентою з метою підвищення екологічної конкурентоспроможності продукції [16]. До того ж, розподіл прямих витрат повинен відбуватися в майбутньому прозоріше та більш об'єктивно. Додатково визначено заходи в рамках програми сільських територій стосовно інноваційного розвитку, подолання змін клімату та покращення продовольчого забезпечення.

За цих умов регулювання агропродовольчого ринку і розвиток сільських територій все більше перетворюються на заходи соціальної політики, що мають завданням забезпечення сталого розвитку сільського середовища для усіх громадян [21]. Саме цьому слугує система прямих премій, яка,

починаючи з практичною реалізації заходів аграрної реформи 2003 р., ліквідувала залежність їх виплат від виробництва. Єдиною умовою повної виплати цих премій є дотримання вимог щодо охорони навколишнього середовища, праці і вирощування сільськогосподарських тварин згідно екобезпечної ринкової концепції.

Сучасне регулювання агропродовольчого ринку зводиться до перенесення акцентів підтримки на соціальні і екологічні аспекти. Одержання прямих виплат, не пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом, в практичному плані реалізується через комплексну, масштабну програму соціального розвитку сільської місцевості з відповідним розвитком матеріальної та інтелектуальної інфраструктури на селі [1, с. 290].

Нині головним чинником забезпечення належного рівня доходів і соціального благополуччя фермерів залишається фінансова підтримка з аграрного бюджету ЄС. Вона є вирішальною соціальною функцією САП, хоча розмір бюджетної підтримки сільськогосподарського сектору протягом останніх 20-ти років скоротився із 90% в кінці 60-их років минулого століття [7, с. 426] до майже 40% загального обсягу бюджету Євросоюзу нині.

У 2014 р. вступив в силу новий довгостроковий бюджет Європейського Союзу, де погоджено бюджетні параметри розвитку аграрного сектору ЄС на наступні 7 років. Зокрема ним передбачається, що із 960 млрд євро загального бюджету ЄС 373,5 млрд. євро (39%) будуть спрямовані на заходи САП у наступні роки до 2020 р. [23].

Зокрема, у 2018 р. 74% із загального обсягу бюджетних витрат ЄС на аграрну сферу, передбачених на вказаний період у розмірі 55,1 млрд євро, склали прямі виплати для фермерів, 5% було спрямовано на заходи, пов'язані із забезпеченням необхідного обсягу підтримки ринку, а 21% загальної суми аграрного бюджету витрачено з метою реалізації цілей сільського розвитку (рис. 1).

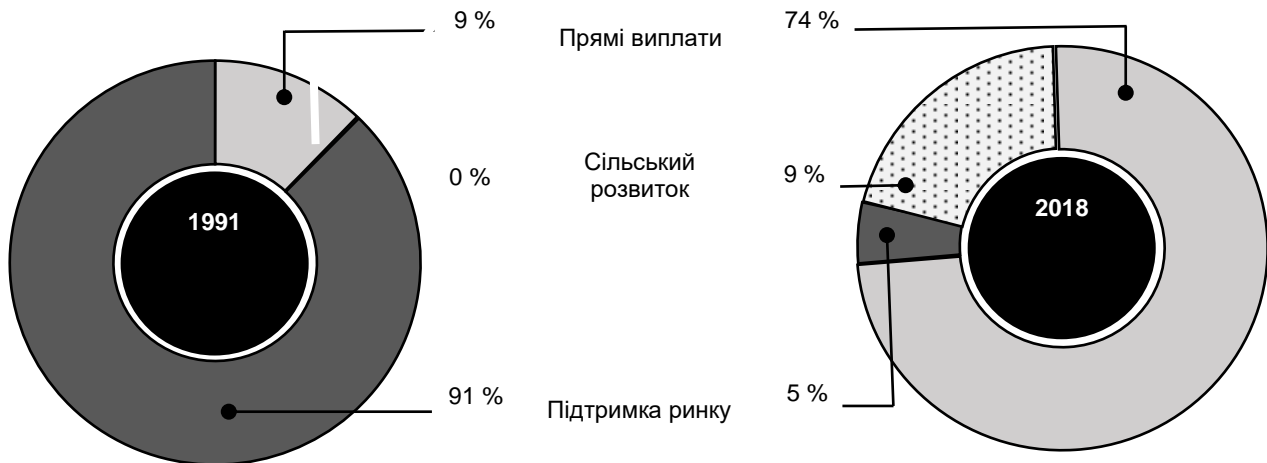

Рис. 1. Зміни у структурі аграрного бюджету Європейського Союзу протягом 1991-2018 рр.

Джерело: складено автором на основі результатів дослідження

Як видно з рис. 1, обсяг бюджетних витрат на заходи ринкової підтримки (субсидування експорту агропродовольства, компенсація складських витрат на зберігання тощо) становив 91% аграрного бюджету Європейського співтовариства. Однак зворотною стороною такого економічного розвитку агропродовольчого ринку та регулювання його інфраструктурно-інституційного середовища стала відносно велика залежність європейських сільськогосподарських товаровиробників від прямих виплат, передбачених у рамках аграрного бюджету.

Таким чином, незважаючи на формально проголошене зменшення фінансової підтримки аграрного сектору ЄС, субвенції, котрі спрямовуватимуться для потреб сільського господарства країн-членів Євросоюзу – питома вага продукції аграрної галузі у ВВП становить менше 1,6% – залишилися фактично без змін, майже на існуючому раніше рівні, а в США і Японії фактична підтримка сільськогосподарського виробництва є ще більшою, ніж в ЄС, не дивлячись на проголошуваний курс зменшення субсидування сільського господарства в цих країнах.

Зараз частка ЄС в світовій аграрній торгівлі становить близько 17%. Сільськогосподарська галузь країн-членів спільноти розвивається завдяки масивній фінансовій підтримці виробників, в тому числі за рахунок виплат фінансових допомог за дотримання високих європейських стандартів. Як наслідок, агропродовольчий ринок ЄС та інших індустріально розвинених країн сильно орієнтований загалом на експорт сільськогосподарської продукції, насамперед, молока і м'яса. Наприклад, при середньорічному виробництві більше 20 млн т свинини відповідний рівень самозабезпечення в ЄС становить 108%, молоком – 110% і м'ясом птиці – 104%. Імпорт сільськогосподарської продукції в рік оцінюється в середньому близько 78 млрд. євро (20% світового аграрного імпорту). Це обумовлено істотною часткою кормів в загальній структурі імпорту ЄС, всередині якого вдається виробляти лише

20% кормів для потреб тваринництва. Тому виробники тваринницької продукції країн-членів ЄС змушені щорічно імпортувати близько 40 млн т кормів, для виробництва яких використовується більше 20 млн га сільгоспугідь в усьому світі.

Така система виробничих і економічних відносин в глобальному вимірі визначає не тільки сформований тип відтворення в сільському господарстві, а й розвиток окремих агропродовольчих ринків. Воно відображається в переважанні питомої ваги рослинництва в загальній структурі валового виробництва аграрної продукції в країнах третього світу і, навпаки, переважання тваринницької продукції в загальному виробництві валової продукції сільського господарства в розвинених індустріальних країнах, в тому числі країнах ЄС. Останнє характеризує інтенсивний тип розвитку сільськогосподарських галузей, на відміну від екстенсивної моделі функціонування агропродовольчих ринків країн Латинської Америки і Африки.

Таким чином, завдяки масивній підтримці сільськогосподарського виробництва та агропродовольчого ринку загалом, що не в змозі дозволити собі бідні країни третього світу, фактично цілеспрямовано забезпечується низький рівень цін на сільськогосподарську сировину заради забезпечення конкурентоспроможності власного агропродовольчого сектору, перш за все ЄС і США. Агропродовольчий ринок в світі контролюється великими мультинаціональними структурами, що негативно відбивається на його розвитку і стійкості самого сільськогосподарського виробництва, ускладнюючи проблему забезпечення населення планети продовольством, насамперед, в країнах третього світу.

Агропродовольчий ринок України після розпаду Радянського Союзу все більше перетворюється на сировинний ринок для інших країн світу за латиноамериканським зразком. Якщо співвідношення між рослинницькою і тваринницькою продукцією на початку 90-х років становило майже 50/50, то нині воно складає близько 70/30. Ця диспропорція з кожним роком погіршується, чому останнім часом побічно сприяє нарощування обсягів експорту зернових культур, соняшнику та ріпаку. Розширення площ сільськогосподарських угідь під прибутковими високоінтенсивними рослинницькими культурами і занепад тваринницької галузі призводять до катастрофічного зменшення внесення органічних добрив і, отже, до деградації родючих ґрунтів, що негативно відбивається на навколишньому середовищі та інтенсивному використанні природних ресурсів країни.

Сільські території в Україні становлять основу агропродовольчого виробництва, зосереджуючи 41,6 млн. га сільськогосподарських угідь. Тут налічується близько 28,5 тис. сіл, де проживає 14,3 млн. жителів, із них 8,5 млн осіб працездатного віку.

З огляду на це, ситуація в аграрному секторі України є досить дискусійною стосовно використання заходів аграрної політики для забезпечення, з одного боку, збалансованого розвитку, стабільності цін внутрішнього ринку на агропродовольчі товари, а з другого боку – доходів сільськогосподарських виробників. Передусім це стосується зернової групи і технічних культур – головних експортних товарів вітчизняного АПК. Сьогодні експортом зерна та іншої сільськогосподарської продукції в Україні займаються, як правило, не сільськогосподарські виробники, а великі торговельні компанії, в тому числі міжнародні. Так, найбільшими зернотрейдерами минулих років були міжнародні компанії Cargill, Toepfer, Louis Dreyfus і Soufflet Group та ін., на стороні яких крупний капітал і міжнародні фінансові та банківські інститути. Як приклад – Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР), що інвестував в зерновий сектор України вже понад 100 млн дол. США. Найбільшим вітчизняним зернотрейдером є агрохолдинг ТзОВ СП «Нібулон». Функціонування такого виду структур сприяло збільшенню річних потужностей українських стивідорних компаній із перевалки зерна до 75 млн т на рік [6], котрі у 2019 р. мають всі шанси зрости ще на 7,3 млн т.

Висновки з проведеного дослідження. Враховуючи світовий досвід економічного розвитку, передусім країн-членів ЄС, слід констатувати, що агропродовольчий ринок України, регулювання якого супроводжується ціновим диспаритетом і нерозвинутістю маркетингових мереж, розбалансованістю структури виробництва аграрної продукції та іншими негативними соціальними ознаками, має необхідний потенціал для забезпечення ефективної соціально-економічної політики і розвитку сільських територій. Очікуваними результатами удосконалення функціонування вітчизняного агропродовольчого ринку повинно стати підвищення ефективності вирощування та реалізації сільськогосподарської продукції, формування ринкового потенціалу, що гарантував би раціональні норми споживання продуктів, доступність виробників до ефективних каналів реалізації продукції, збільшення експорту сільськогосподарської продукції тощо.

Соціально-економічний розвиток села слід розглядати як процес змін, спрямованих на підвищення рівня розвитку соціальної і економічної сфер сільських регіонів, з мінімальними втратами для природного середовища і найбільшим рівнем задоволення потреб сільського населення і держави.

Визначено, що головним фактором успішної реалізації стратегічних планів соціально-економічного регулювання вітчизняного агропродовольчого ринку стосовно внутрішніх споживачів повинно стати не тільки забезпечення сталого зростання сільськогосподарського виробництва, а

відповідного розподілу доходів населення як однієї з головних умов гарантування продовольчої безпеки і дотримання принципів соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Література

1. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції : монографія / М. Бетлій, О. Бородіна, С. Бородін та ін.; за ред. О. М. Бородіної. Ужгород : ІВА, 2006. 496 с.
2. Агропродовольчий розвиток України в контексті забезпечення продовольчої безпеки: монографія / О. В. Шубравська, Л. В. Молдаван, Б. Й. Пасхавер та ін.; за ред. д-ра екон. наук О. В. Шубравської. Київ : НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України», 2014. 456 с.
3. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / Б. Й. Пасхавер, О. В. Шубравська, Л. В. Молдаван та ін.; за ред. акад. УААН Б. Й. Пасхавера. Київ : НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2009. 432 с.
4. Горлачук М. Розвиток і фінансування ринку свинини в європейському союзі. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Економіка*. 2002. № 12. С. 214-220.
5. Горлачук М. А. Функціонування і регулювання аграрного ринку Європейського Союзу: від цінової підтримки до модуляції. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Економіка*: збірн. наук. праць. 2013. Вип. 2(39). Ч. 1. С. 65-68.
6. Ільницький К. Які зернові термінали побудували в 2018 році та плани на 2019-й. 21 листопада 2018. *Порты Украины*: веб-сайт. URL: <https://ports.com.ua/uk/articles/kakie-zernovye-terminaly-postroili-v-2018-godu-i-planu-na-2019-u> (дата звернення: 15.08.2019).
7. Кьостнер У. Основи аналізу аграрного ринку / наук. ред. пер. О. Нів'євський. Київ : Видавництво АДЕФ-Україна, 2012. 486 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. Т. 1. Москва : Политиздат, 1983. 635 с.
9. Осташко Т. О., Волощенко Л. Ю., Ленінова Г. В. Внутрішній агропродовольчий ринок України в умовах СОТ : монографія / відп. ред. д-р екон. наук, проф. В. О. Точилін. Київ : НАН України; Ін-т екон. та прогнозів., 2010. 208 с.
10. Слащук А. М., Лижник Я. С. Аграрний ринок як об'єкт вивчення суспільно-географічних наук. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2011. № 9. С. 67-69.
11. Супіханов Б. К. Розвиток ринків аграрної продукції : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2009. 538 с.
12. Супрун О. М. Економічне регулювання аграрного виробництва : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 350 с.
13. Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів : монографія / О. І. Павлов, М. А. Хвесик, В. В. Юрчишин та ін.; за ред. О. І. Павлова. Одеса : Астропринт, 2012. 760 с.
14. Формування глобального і регіонального ринків сільськогосподарської сировини та продовольства : монографія / Ю. О. Лупенко, М. І. Пугачов, Б. В. Духницький та ін.; за ред. Ю. О. Лупенка, М. І. Пугачова. Київ : ННЦ ІАЕ, 2015. 320 с.
15. Шиян Д. В. Циклічність у формуванні сталого розвитку сільського господарства : монографія. Харків : ХНАУ, 2011. 308 с.
16. 50 Jahre GAP – Österreichs Agrarmärkte: Erfolg durch Wandel. URL: <http://www.lebensministerium.at/land/eu-international/50JahreGAP.html> (дата звернення: 15.08.2019).
17. Agrarprodukte und Agrarmärkte in der Europäischen Union unter besonderer Berücksichtigung von Ökoprodukten, Tierschutzaspekten und Produkten aus der Region. URL: <http://orgprints.org/1652/1/agrarprodukte.pdf> (дата звернення: 16.08.2019).
18. Burger H.-G., Rupalla R., Teutenberg H. Welternährung: welche Verantwortung hat Europa? / Hrsg.: DLG e.V. [Red./Lektorat: Hans-Georg Burger] Frankfurt, M., Band 106, 2012. 187 p.
19. Die Gemeinsame Agrarpolitik (GAP). URL: <http://www.docstoc.com/docs/120924703/Die-Gemeinsame-Agrarpolitik-%28GAP%29> (дата звернення: 16.08.2019).
20. Die Gemeinsame Agrarpolitik der EU. URL: http://www.bundesregierung.de/Webs/Breg/DE/Themen/Europa/EUPolitikfelder/landwirtschaft/_node.html (дата звернення: 15.08.2019).
21. Einkommenskombinationen. URL: <http://www.aid.de/landwirtschaft/einkommenskombinationen.php> (дата звернення: 16.08.2019).
22. Entwicklung des ländlichen Raums 2007-2013. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/index_de.html (дата звернення: 15.08.2019).
23. EU-Haushalt lässt Agrarsubventionen fast ungeschoren. URL: <http://www.meine-landwirtschaft.de/aktuell.html> (дата звернення: 15.08.2019).
24. Koexistenz einer Landwirtschaft mit und ohne Gentechnik. URL: http://www.keine-gentechnik.de/bibliothek/anbau/studien/fal_schweiz_koexistenz_forschung_050501.pdf (дата звернення: 16.08.2019).

25. Welthunger-Index 2011. Herausforderung Hunger: Wie steigende und stark schwankende Nahrungsmittelpreise den Hunger verschärfen. URL: <https://www.globalhungerindex.org/pdf/de/2011.pdf> (дата звернення: 15.08.2019).

References

1. Betlii, M., Borodina, O., Borodin, S. et al. (2006), *Ahrarnyi sektor Ukrainy na shliakhu do yevrointehratsii* [Agrarian sector of Ukraine on the way to European integration], monograph, IVA, Uzhhorod, Ukraine, 496 p.
2. Shubravskaya, O.V., Moldavan, L.V., Paskhaver, B.Y. et al. (2014), *Ahroprodovolchyi rozvytok Ukrainy v konteksti zabezpechennia prodovolchoi bezpeky* [Agri-food development of Ukraine in the context of food security], monograph, NAN Ukrainy, DU "In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrayiny", Kyiv, Ukraine, 456 p.
3. Paskhaver, B.Y., Shubravskaya, O.V., Moldavan, L.V. et al. (2009), *Vyklyky i shliakhy ahroprodovolchoho rozvytku* [Challenges and ways of agri-food development], monograph, NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrayiny, Kyiv, Ukraine, 432 p.
4. Horlachuk, M. (2002), "Development and financing of the pork market in the European Union", *Naukovi zapysky Ternopil'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka, Ser. Ekonomika*, no. 12, pp. 214-220.
5. Horlachuk, M. (2013), "Functioning and regulation of the EU agricultural market: from price support to modulation", *Naukovi visnyk Uzhhorod'skoho universytetu. Ser. Ekonomika: zbirn. nauk. prats*, Iss. 2(39), Part 1, pp. 65-68.
6. Ilnytskyi, K. (2018), "What grain terminals were built in 2018 and plans for 2019", *Porty Ukrainy: veb-sayt*, available at: <https://ports.com.ua/en/articles/kakie-zernovye-terminaly-postroili-v-2018-godu-i-plany-na-2019-y> (access date August 15, 2019).
7. Kostner, U. (2012), *Osnovy analizu ahrarnoho rynku* [Fundamentals of agricultural market], Translated by O. Nivievskiy, Vydavnytstvo ADEF-Ukraina, Kyiv, Ukraine, 486 p.
8. Marks, K. and Engels, F. (1983), *Izbrannye proizvedeniia* [Selected Works]. In 3 volumes, Politizdat, Moscow, USSR, Vol. 1, 635 p.
9. Ostashko, T.O., Voloshchenko, L.Yu. and Lienivova, H.V. (2010), *Vnutrishniy ahroprodovolchyi rynek Ukrainy v umovakh SOT* [Ukraine's domestic agro-food market in the WTO], monograph, NAN Ukrainy ; In-t ekon. ta prohnozuv., Kyiv, Ukraine, 208 p.
10. Slashchuk, A.M. and Lyzhnyk, Ya.S. (2011), "The agrarian market as an object of study of the social sciences", *Naukovi visnyk Volyn'skoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, no. 9, pp. 67-69.
11. Supikhanov, B.K. (2009), *Rozvytok ryнкiv ahrarnoi produktsii* [Development of agricultural markets], monograph, NNTs IAE, Kyiv, Ukraine, 538 p.
12. Suprun, O.M. (2011), *Ekonomichne rehuliuвання ahrarnoho vyrobnytstva* [Economic regulation of agricultural production], monograph, NNTs IAE, Kyiv, Ukraine, 350 p.
13. Pavlov, O.I., Khvesyk, M.A., Yurchyshyn, V.V. et al. (2012), *Stalyi rozvytok ta bezpeka ahroprodovolchoi sfery Ukrainy v umovakh hlobalizatsiinykh vyklykiv* [Sustainable development and security of Ukraine's agro-food sector in the face of globalization challenges], monograph, Astroprynt, Odesa, Ukraine, 760 p.
14. Lupenko, Yu.O., Puhachov, M.I., Dukhnytskyi, B.V. et al. (2015), *Formuvannia hlobalnoho i rehionalnoho ryнкiv silskohospodarskoi syrovyny ta prodovolstva* [Formation of global and regional markets for agricultural raw materials and food], monograph, NNTs IAE, Kyiv, Ukraine, 320 p.
15. Shyian, D.V. (2011), *Tsyklichnist u formuvanni staloho rozvytku silskoho hospodarstva* [Cyclicity in shaping sustainable agricultural development], monograph, KhNAU, Kharkiv, Ukraine, 308 p.
16. 50 Jahre GAP – Österreichs Agrarmärkte: Erfolg durch Wandel, available at: <http://www.lebensministerium.at/land/eu-international/50yearsGAP.html> (access date August 15, 2019).
17. Agrarprodukte und Agrarmärkte in der Europäischen Union unter besonderer Berücksichtigung von Ökoprodukten, Tierschutzaspekten und Produkten aus der Region, available at: <http://orgprints.org/16521/1/agrarprodukte.pdf> (access date August 16, 2019).
18. Burger, H.-G., Rupalla, R., and Teutenberg, H. (2012), *Welternährung: welche Verantwortung hat Europa?* / Hrsg.: DLG e.V. [Red./Lektorat: Hans-Georg Burger], Band 106, Frankfurt, Germany, 187 p.
19. Die Gemeinsame Agrarpolitik (GAP), available at: <http://www.docstoc.com/docs/120924703/TheCommonAgriculturalPolicy%28GAP%29> (access date August 16, 2019).
20. Die Gemeinsame Agrarpolitik der EU, available at: http://www.bundesregierung.de/Webs/Breg/DE/Themen/Europa/EUPolitikfelder/landwirtschaft/_node.html (access date August 15, 2019).
21. Einkommenskombinationen, available at: <http://www.aid.de/landwirtschaft/einkommenskombinationen.php> (access date August 16, 2019).

22. Entwicklung des ländlichen Raums 2007-2013, available at: http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/index_de.html (access date August 15, 2019).

23. EU-Haushalt lässt Agrarsubventionen fast ungeschoren, available at: <http://www.meine-landwirtschaft.de/aktuell.html> (access date August 15, 2019).

24. Welthunger-Index 2011. Herausforderung Hunger: Wie steigende und stark schwankende Nahrungsmittelpreise den Hunger verschärfen, available at: <https://www.globalhungerindex.org/pdf/de/2011.pdf> (access date August 16, 2019).

25. Koexistenz einer Landwirtschaft mit und ohne Gentechnik, available at: http://www.keine-gentechnik.de/bibliothek/anbau/studien/fal_schweiz_koexistenz_forschung_050501.pdf (access date August 15, 2019).

Стаття надійшла до редакції 23.08.2019 р.

УДК 378.31:336.5.02 (477)
JEL Classification: G1, I22

DOI: 10.37332/2309-1533.2019.5-6.7

Федірко Н.В.,
канд. екон. наук., доцент, доц. кафедри національної економіки та публічного управління, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

РЕЗУЛЬТАТ-ОРИЄНТОВАНЕ ДЕРЖАВНЕ ФІНАНСУВАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА ПРАКТИКА УКРАЇНИ

Fedirko N.V.,
cand.sc.(econ.), assoc. prof., associate professor at the department of national economy and public administration, SHEE "Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman"

PERFORMANCE-BASED PUBLIC FUNDING OF HIGHER EDUCATION: EUROPEAN EXPERIENCE AND PRACTICE OF UKRAINE

Постановка проблеми. Вже понад десять років в управлінських та наукових колах точаться дискусії щодо пошуку більш ефективних моделей фінансування вищої освіти. Після глобальної економічної кризи та за умов затяжної негативної демографічної тенденції в багатьох європейських країнах, зокрема й Україні, заклади вищої освіти потрапили в умови кардинальних реформ освітньої сфери, які передбачають не лише запровадження більш жорстких стандартів якості освітніх послуг, але і більш високі вимоги до складу та наукової діяльності академічного персоналу. З роками заклади вищої освіти зазнавали серйозного тиску для підвищення ефективності. За умов мінливих потреб суспільства, економічної системи та студентів конкуренція у вищій освіті за державне фінансування стає все більш жорстокою. Втім, впровадження нових стратегій та методів конкурентної боротьби насправді мало позитивні наслідки для європейських університетів, адже ефективність у системі вищої освіти стосується не лише економії грошей, але і покращення якості.

Як зазначається у звіті Європейської Асоціації Університетів (The European University Association (EUA)) [7], багатьом університетам довелося реагувати на жорсткі заходи, накладені урядами країн, зокрема такі, як обмеження чисельності персоналу, що спонукало активні пошуки більш ефективних способів використання своїх ресурсів. Передусім, це покращило адміністративні процедури, призвело до кращих підходів до навчання та викладання, спонукало університети до співпраці у розробці нових високоякісних програм, обміну досвідом та ресурсами, зокрема й персоналом. Окрім того, університети почали здійснювати обмін інтелектуальними науково-дослідними активами та послугами,